

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чыпаны
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 68 (17397)

2007 чылдың
июнь 14,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Июнь 12-ниң хүнү. Найысылалдың Арат шөлүн байырлал шинчи кири каастаан. Шөлде янзы-бүрү өңнерлиг туктарны, концерт көргүзөр сценаны тургускан. Шөлдүн дал ортузунда фонтан ол бүгүнү улам-на аян-шинчи кири каастап турган...

Чыскаалдың колонназы.

Эртенгиниң 10 шак четпээнде, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, хоорайның чурттакчылары, найысылалдың аалчылары Арат шөлүгө чыгып эгелээн. Ол үеде Россияның Хүнүгө тураскааткан байырлыг чыскаалдың киржикчилери культураның болгаш дыштанылганың Национал парыгының аксынга омак-хөгүлүг чыгып турган.

Ленин кудумчузун куду баткан байырлыг чыскаалдың киржикчилери холдарында РФ-тиң болгаш ТР-ниң күрүне туктарын, лозуннары, плакаттарны, янзы-бүрү өңнерлиг шарларны туткан ырышоорлук, омак-сергек 10 шакта Арат шөлүгө чоокшулап келген.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырының уткалыг, шынарлыг деритинген колонназы чыскаалды баштап алгаш келген. Чыскаалдың киржикчилеринге Тыва Республиканың Чазааның, Улуг Хуралының удуртукчулары байыр чедирип турганнар. Ооң дараазында РФ-

тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика, Культура болгаш информация политиказының болгаш өске-даа яамыларның, агентилелдерниң, эмнелге, өөредилге, харылзаа, спорт, банк организацияларының, найысылалдың бүдүрүлгө коллективтериниң эки дерип, каастаан колонналары эрткен. Россия Хүнүгө тураскааткан чыскаалга шаанда болуп турган байырлалдарда ышкаш чүс-чүс кижилер киришкен.

Чыскаал доозулган соонда, Россия Хүнүнүң байырлалына тураскааткан митингини Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак ажиткан. Россияның болгаш Тываның күрүне гимннери шөлге чаңгыланып турган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бири оралакчызы Шолбан-оол Иргитке сөстү

берген. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун республиканың чонунга байыр чедирген бижин ол номчаан. Ында айтып турары болза: 1990 чылдың июнь 12-де Россия Федерациязының күрүне бот-догуннашкынын чарлаан, ол дээрже чаа Россияның эгеи-дир. Оон бээр чурт демократтыг чаартылгаларның, экономикада ханы өскерилгелерниң, езулук федерализмниң оруун эрткен. Ам ол оруктуң тодаргай түннелдерин чугаалап болур бис. Бөгүн Россияның туружу быжыг, эконо-

Бүгү күжүвүстү каттыштырып тургаш, бүгү эрге-чагырга органнары чоннуң деткимчези-биле салдынган сорулгаларны күүседип шыдаар. Ынчангаш чоннуң төлептиг амыдыралын хандырып, Тываны чечектелдирип хөгжүдерин чедип алыр бис.

Сибирь федералдыг окурутга РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзиниң аппаратының федералдыг инспектору Татьяна Монгуш Тыва Республикада федералдыг Кол инспекторун, бодунуң өмүнээзинден байыр чедирип

быңның, бүгү кижилерниң чөпшээржилгезиниң байырлалы деп ол чугаалааш, ооң ролун, журдузазын улам көдүрерин, Россия күрүнезиниң күчүзүн быжыглаарын кол сорулга кылдыр санаан.

Экономиказы сайзыраңгай, келир үези улуг Россияга чоргаарланыр бис, ооң социал-экономиказын хөгжүдөр, чонунуң амыдыралын экижидер дээш ажылдаар хүлээлгелиг бис деп, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Хонук-оол Монгуш байыр чедирген чугаазына демдеглээн.

Россияның Хүнүгө тураскааткан Арат шөлүгө болган чыскаал болгаш митинг республиканың хөй национал чонунуң быжыг найырлыгының, чаңгыс эп-сеткилдиниң, сырый каттыжылгазының тодаргай көргүзүү болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий Балчий-оолдун
тырттырган чуруктары.

НАЙЫРАЛДЫҢ, ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИҢ БАДЫТКАЛЫ

миказы шапкын хөгжүп орав, делегейниң чурттарының аразында төлептиг черни ээлеп турар. Ооң тодаргай чижээ, Санкт-Петербургка мырыңай чаа доозулган экономиктиг форум — улуг чыыш болур. Тываның төлээлери аңаа киришкен. 2020 чылда Россияның экономиказын 20 катап өстүрер сорулганы аңаа салган. Ынчангаш Россия делегейниң экономиказы сайзыраңгай 5 чуртунуң санынче кирер.

Бөгүн Кызылдың төвүнде политиктиг партияларның, бүдүрүлгелериниң, организацияларның, республиканың кожууннарының, хоорайларның төлээлери байырлалды демдеглээри-биле чыгып келген. Бистиң шитпирлээр ужурулук кол сорулгавыстың бирээзи болза, республиканың бурунгаар хөгжүлдезин хандыраары болур.

чүве чугаалаан. Россияның Хүнү дээрже, хосталганың, хамааты тай-

Тевениң чаражын, чаажын.

Митингиниң киржикчилери.

Чаа чагырга-биле холбашкан идегелдер

Эрткен неделяда Чазактан ажылдакчылар бөлүк-бөлүү-биле республиканың барык шупту кожууннарынче үнүшкүннерни кылган. Чаа Чазак черчерлерде байдал амгы үеде кандыг болуп турарын хынап көөр сорулга-биле аппарат ажылдакчыларын аьткарганы ол.

Тес-Хем кожуунда байдал ниитизи-биле багай эвес болуп турар. Тарыыр чүүлдерин — ногаа, картошказын, сулазын тарып дооскан, мал-маганны чайлагларже көжүрүп эгелээн, уруг-дарыгының чайгы дыштанылганын организаастаан, септелге ажылдарын кылып турар. Ында база чаа

чагырга ажылдап турар. Бо чазын кожууну Тывада база бир атураагы кижилерниң бирээзи, Улуг Хуралга депутаттап турган Владимир Орус-оол удуртуп эгелээнин дыңнаан бис. Ооң бири оралакчызы, ооң-биле чергелештир чагырга аппаратының удуртукчузу кылдыр Биче-оол Шыырал чоокта чаа ажылдап эгелээн. Аппараттың арткан ажылдакчыларының хевирлээшкени мырыңай чаа доозулган. Владимир Соянович ажылдап чедип келгеш, кожуунуң ниити

ажыл-амыдыралына, экономика, культура, социал адырларына чаартылгаларны кириер сорулганы салгаш, кол кичээнгейни кадрлар таарыштырылганынче углап, оларга улуг бүзүрелди, идегелди, харысалганы онааган.

Ол-даа чөптүг. Шыырак кадрлар эки удуртуп ажылдаар-ла болза, ниити байдалды чогумчалыг деңнелче өрү тыртып ап болур. Эң чугула улуг адыр — экономика талазы-биле оралакчызында тускай дээди эртемни Турцияга чедип алган, инженер-тудугжу

Аян-оол Ланаа ажылдай берген. Арткан ажылдакчылар база шуптуындыг аныяк, шыырак дээн дээди өөредилге черлерин дооскулаан оолдар, кыстар болуп турар. Аныяк-даа болза, аңаа-маңаа ажылдапкан дуржулгазы база бар. Владимир Орус-оол, Биче-оол Шыырал, ооң оралакчызы, оргкилдистиң эргелекчизи Салим Доспан оларның Тес-Хеминге дедир эеп кээп, төрөөн кожууну дээш ажылдаар күзелин канчап деткивес боор. Оон башка, шупту удуртукчу кадрлар Кызылда

сырлып туруп бергени чажыт эвес болгай. Орус чоннуң мындыг үлегер чугаазы бар: «Каяа төрүттүнген сен, аңаа хереглеттинген сен».

Кожуун чагыргазының мурнунда Тес-Хемниң социал-экономиктиг сайзыралын чедип алыр талазы-биле, шынап-ла, улуг сорулгалар салдынган. Ону боттандырып чорударына билдилиг удуртулга, специалистер херек. Ынчангаш чагырга даргазы В.С. Орус-оол «Шын» солунга Тес-Хемден дашкаар чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларына кыйгырыгы салган.

(Уланчызы 2-ги арында).

«Кадыкшыл» национал төлевилел

ДЕРИГ-ХЕРЕК-СЕЛДЕР КЭЭП ЭГЕЛЭЭН

«Кадыкшыл» национал төлевилел езугаар федералдыг төптен республиканың эмнелгелеринче 2007 чылда чорудар ужурулуг эмчи шинчилгезиниң дериг-херекселдери кээп эгелээн.

План езугаар май төнчүлөп турда, ижин-шөйүндү шинчиер 250-260 муң рубль өртектиг фиброколоноскоп деп дериг-херекселдер Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожуун эмнелгелеринде чеде берген. Оон аңгыда база-ла кижиниң ижин-шөйүндүлерин шинчиер ужурулуг 200 ажыг муң рубль өртектелгиг фиброгастроуоденоскоп деп дериг-херекселдер-биле ажылды чорудуп эгелээр. Июнь айда план езугаар 5 электрокардиографты, 8 флюорография дериг-херекселдин республиканың аңгы-аңгы эмнелгелери алыр ужурулуг. А чыл төнчүзүнге чедир ниитизи-биле республикага 45 млн. рубль өртектиг 57 эмчи дериг-херекселдери келир.

КИЖИ САНЫ КӨВҮДЭЭН

Бо чылдың 4 айының дургузунда республикага 2209 чаш

уруг төрүттүнген азы эрткен чылдыңга бодаарга 276 чаш хөй төрүттүнген.

Ылаңгыя Тере-Хөл, Тожу, Чөөн-Хемчик кожууннарда чурттакчы чон санынга дүүштүр чаш уругларның төрүттүнери хөй болуп турар. Чоннуң өлүп-хораары 16,5 хуу эвээжээн. Республиканың чурттакчы чону колдуунда хан эргилдезиниң системаның аарыгларыннан, айыыл-халаптардан, хораннанган, кемдээн таварылгалардан база хоралыг ыжыктардан когарап турар. Ниитизи-биле республикада чон санының чайгаар өзүлдезиниң көргүзүглери 1,8 сан бедип келген. Эвээш тыва чонувус эңдерлип-ле турар болза, экизи ол.

ВИЧ ИЛЕРЕТТИНГЕН

«Кадыкшыл» национал төлевилелдиң ачызында республиканың чурттакчы чонун ВИЧ-инфекцияны илередири эмчи шинчилгезинче калбаа-биле хаара тудар арга тургустунуп келген.

Эрткен чылдың дургузунда 42 289 кижини шинчээн түңнелинде, чаа аараан таварылгалар илеретинмээн турган. 2007 чылда ниитизи-биле 42 695 кижини хынаары планнаттыган. Ук сорулгаларга федералдыг төптен 48 960 аарыг тодарадыр тест-системалар келир ужурулуг. Оон аңгыда аарыг улусту эмнээринге 388 хап антиретровирустуг эм-таң аймаа чагыттыган. Бо чылдың 4 айының дургузунда 15 476 кижиниң эмчи шинчилгезин чорутканының түңнелинде, ВИЧ-инфекциядан аарыг берген 3 таварылга илереттинген.

Бир таварылга — саатталы берген херэж-кен кижини эмчи хыналдазынга тургузар дээш эрткен хыналданың түңнелинде илереттинген, өскелери аныяк эр кижин биле аныяк херээжен кижин болуп турар. Ниитизи-биле эмчилерниң хыналдазында 25 ВИЧ аарыг улус турар, оларның аразында 6 харлыг бичини кижини база бар. 3 аарыг кижини 2006 чылдан эгелеп чогуур эмнээшкини ап турар. Оон аңгыда база 3 аарыг кижини бо чылдың июль айдан тура, эм-таң аймаа келирге, эмнеп эгелээр.

ЭМЧИЛЕР — ПАРТА АРТЫНДА

«Кадыкшыл» национал төлевилелдиң аайы-биле бо хүннерде республиканың эмчилеринге каш яныз угланышкыннарга билиг бедидериниң сертификастыг өөредилгелери эртип турар.

Бистиң республикавыста чонга эмчи дузазы чедирип турар эмнелге ажылдакчыларынга чаа арга-дуржулга, билиглер бээр-биле, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының чалааны езугаар, республикадан дашкаар медицинаның дээди өөредилге черлеринден башкылар чедип келген. Ынчангаш бистиң эмнелге ажылдакчыларывыс республикадан ыравайн, чогуур билиглерни шингээди ап, мергежилни бедидер аргалыг болурлар.

Май 28-тен июнь 21-ге чедир 25 хүн дургузунда клиника-лабораторлуг диагностика талазы-биле өөредилгени республиканың лабо-

рант болгаш биолог эмчилери болгаш ортумак мергежилдин эмнелге ажылдакчылары Красноярскиниң күрүнениң медицина академиязының башкыларының удуртулгазы-биле эртер. Ол-ла дээди өөредилге чериниң башкылары бо хүннерде «Отоларингология» мергежилге өөредилгени республиканың отоларинголог эмчилеринге, лор-салбырларының фельдшерлери, эмчи сестраларынга эрттирип турар. Оон аңгыда, республиканың улуг-биче чурттакчы чонунга чедиртинип турар эмчи дузазының шынарын бедидери-биле база эмнелге ажылдакчыларының квалификациязын бедидер сорулгалыг өөредилгени Новосибирскиниң күрүнениң медицина университединиң башкылары июнь 1-28 хүннеринде эрттирип турар. Бо удаада өөредилгеге участок терапевтери болгаш педиатрлары киржир.

Болуп эртип турар курстардан аңгыда, удавас июнь 18-тен 28-ке чедир 10 хонук дургузунда бистиң республикавыстың байдалдарына кончуг чугула деп санаттынып болур «Токсикология» мергежилге өөредилгени Москва хоорайда Склифосовский аттыг эртем-шнчилел институтунун профессор башкылары эрттирер. Аңаа бистиң токсиколог, нарколог, реаниматолог эмчилеривис, дүрген эмчи дузазы чедирер эмчилер болгаш кожуун эмнелгелериниң терапевт эмчилери киржир ужурулуг.

Бо калбаа-биле чоруттунуп турар өөредилгелер бистиң эмчилеривиске чаа-чаа ажыктыг билиглерни шингээди алырынга болгаш оларны практика кырынга чедишкенинни ажыглаарынга дөгүм болуру чугаажок.

Надежда САТ.

Чаа чагырга-биле холбашкан идегелдер

(Эгези 1-ги арында).

Ооң соонда республиканың кайы-даа кожуунунда чурттап чоруур тудугжулар, механизаторлар, мал эмчилери, агрономнар, эмчилер, башкылар дээш өске-даа тускай эртемниглер ооң-биле харылзажып, телефоннап, чагаа-даа бижип турарлар.

Ниитизи-биле тес-хемчилер чаа удуртулгазы-биле улуг идегелдерни холбап турарлар. Кижилерниң төрзэн кожуунунун хөгжүлдө-сайзыралы дээш турсоруу бедик, ажылдаар чүткүлү улуг. Ооң чаңгыс чижээ кылдыр Берт-Дагда хуу бүдүрүлгениң боттарының тууйбузун бүдүрүп эгелээнин айтып болур. Тудугсуурну сайзырадыр дээш суурларга хуу-даа, муниципалдыг-даа, күрүнө-даа бүдүрүлгелерин хөйну тургузар сорулгалар салдыган.

Моон соңгаар ыяш ажыл-агыйлары бирги ээлчегде тудуг материалдары-биле кожуунун хандыргаш, ооң соонда артыкшылын өскээр сайгырып чорудар алаар. Черле ынчаш бүгү орулгалар, акша-хөреңги кожуунга мөөңнеттинген турары чугула. Бүдүрүлгени сайзыраткан тудум, кожуун байыыр, сайзыраар. Ынчангаш Владимир Орус-оолга болгаш ооң командазынга салган сорулгаларын, күззэн күзелдерин чедип алырынга чедишкенинни бис база күзеп каалы.

Н.МОНГУШ.

Кара-оол Маспык-оол биле Шаңгыр Кууларның «Таңды кожуун» деп номундан «Чагытай» деп эгени парлаан бис. Ооң уланчызы «Россия Федерациязының бирги Президентизи Б.Н. Ельцинниң Чагытай хөлге чорааны» деп эгени бөгүн парладывыс

1994 чылдың июнь 15-те Тываның төөгүзүнге улуг болушкун болган. Чүл дээрге, тыва чон Россия Федерациязының бирги Президентизи Борис Николаевич Ельцинни уткуп хүлээп алган. Орус күрүнениң дээди удуртукчузу Тывага кажан-даа кээп көрбээн. Борис Николаевич Ельцин Тывага эң баштай келгени ол. Ынчангаш Россияның бирги Президентизиниң аян-чоруу Тываның-даа, Россияның-даа төөгүзүндө улуг болушкун бооп арткан. Шак мындыг ужуру-дузалыг херекти шийтпирлээринге Тыва Республиканың бирги Президентизи Ш.Д. Ооржактың кириген үлүг-хуузу аажок улуг. Россияның Президентизин ол Тываже чалаар дээш, ооң-биле каш удаа ужуражып, белеткел ажылдарын ийи чыл дургузунда чорудуп келгеш, эвээш эвес документилерни белеткээн. Ш.Д. Ооржак-биле ужуражылгалар үезинде Борис Николаевич Тыва дугайында дыка хөй чүүлдерни билип алган.

Борис Ельцинниң Тывага чорааны ниитилел-политиктиг уткалыг болушкун, улуг албандужаалдыг кижиниң республиканың чонун бедип-биле хүндүлөп көргөнүн демдээ кылдыр үнелеттинген.

Россия Федерациязының Президентизи Тывага келгеш, албанның аян-чоруунун ийиги ажал хүнүн Чагытайдан эгелээр. Эртенгиниң 9 шак ажа дүжүп чорда, Президентиниң вертоледу кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, ак-көк Чагытай хөлдүн кыдыынга хонупкан. Республиканың хүндүлүг аалчызын

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ БИРГИ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАГЫТАЙ ХӨЛГЕ ЧОРААНЫ

Таңды кожуунун удуртукчулары, малчыннары, тараажылары чылы-биле уткуп алганнар. Эң-не баштай тыва чериниң чагай үнгөн айыраң-каас боодал чектерин бичини чаптанчыг чаштар Борис Николаевичиниң чанынга маңнап чеде бергеш, хүндүлүг аалчызынга сунганнар...

Оон улаштыр орус улустун ырларын Таңды кожуунун бот-тывынгыр артистери ырлап, тан-

катап одар солуп-көжүп чоруур малчыннарның чымыштыг ажылы-ижини төлевириңиң кудузу демдегеп, бо талазы-биле тодарагай хемчеглерни алырын ол чугаалаан.

Президент көдээ ишчилерниң амыдыралы болгаш ажылдаар байдалдары-биле таныжып, арат ажыл-агыйынга четкен, малчыннар, оларның аразында теважилер, чылгычылар,

Ужуражылга соонда малчыннар хүндүлүг аалчызынга тыва национал хепти белекке берип, хөй чон көрүп турда, ону Б.Н. Ельцинге кедиргеннер. Тыва тонну, бөрттү ол кедип алгаш, баглаашта аъттың мөңгүн чүген-чуларын, эзерин сонуургап көргөш, аътаныр дээш дап бээрге, ооң дузалакчылары соксадып каан.

Чагытай хөлдүн кыдыынга болган ол уттундурбас ужуражылга үезинде «Саян», «Тыва» ансамбльдериниң артистери солун программалыг концертин хүндүлүг аалчыларынга бараалгатканнар.

Борис Николаевич Ельцин тыва чоннуң национал культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын, езулалдарын улуг сонуургал-биле билип алган. Эң ылаңгыя Чагытай хөлдүн кыдыынга болган уран чүүлдүн мастерлериниң концертин, мөгелерниң көргүзүг девиглерин, аргаларын ол сеткил ханыышкыны-биле көргөн. «Тыва» ансамбльдин артистери хөөмей, сыгыдын ойнай бээрге, ол көрүп олурган черинден тура халааш, сыгытчыларның чанынга чоокшулап чедип келгеш, оларның яны-бүрү аялгаларыг үннерин магадап дыңнаан.

Россия Федерациязының алдарлыг артисти Надежда Кууларның, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Демир-оол Кежиктигиниң, Титов Санчаттың ырлаарын, Тываның улустун хөөмейжизи Коңгар-оол Ондарның сыгыртырын, хөөмейлээрин болгаш өскелериниң-даа оюн көргүзүглерин, танцы-самын Борис Николаевич Ельцин болгаш ону үдеп чорааннар, Россияның төп солуннарының, телевидениениң журналистери, чыылган чон сеткил ханыышкын-биле көргөннер. «Кижилерниң хөөнү болгаш хамаарылгазы меңээ хөлчок-ла таарышты.

1994 чылдың июнь 15-16 хүннеринде Россияның бирги Президентизи Б.Н. Ельцин Тывага чораан. Ол «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш аңаа деңнештирген черлерге хамаарыштырар дугайында» Чарлыкка ат салган.

цылай бээрге, Борис Николаевич болгаш ону үдеп чоруур Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак, Дээди Хуралдың Даргазы К.А. Бичелдей олар артисттериниң чанынга чедип келгеш, байыр чедирип, хол часкап, оларны хей-аът киригеннер...

Ырактан-на көөрге маңган ак өглерниң уунче олар чорупканнар. Бир-ле дугаарында, ортузунда өгнүң ээлери Б.Н. Ельцинни өөнче чалаан. Ооң ээлери Дуржулга станциязынга 30 ажыг чыл дургузунда малчыннап келген 12 уругунуң иези, Маадыр-ие Ольга Николаевна биле Кызыл-оол Серен-оолович Оюннар хүндүлүг аалчызын дөрже чалап, тыва чоннуң чаңчылын езугаар чемажының дээжизин сала бергеннер. Россияның Президентизи ол малчыннар-биле шайлап ора, оларның кадыг-берге ажыл-ижин сонуургап, национал чемнерни улуу-биле сонуургаан, чагайзынып чиген. Б.Н. Ельцин чылдың дөрт эргилдезиниң үезинде каш

Республиканың бойдус чурумалы-даа, кижилери-даа кайгамчык-тыр, уран чүүлдүн мастерлерин кижини мактап ханмас-тыр» деп, хүндүлүг аалчы чугаалаан.

Эң-не кол чүве Президент бөдүүн тыва чон-биле ужуражып, оларның ажыл-ижи, амыдыралы-биле чоок танышкан. Ол канчаар-даа аажок улуг ужуру-дузалыг болган.

Россияның бирги Президентизи Б.Н. Ельцин «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарынга болгаш аңаа деңнештирген черлерге хамаарыштырар дугайында» Чарлыкка атты салган. Бо дээрге бистиң республиканың кончуг ширин, берге агаар-бойдустун байдалдарында ажылдап, чурттап турар кижилеринге улуг сагыш чо-ваашкын, деткимче, дузаламчы болган. Чарлыкка айыткан чиигелдерни Тываның чурттакчылары 1994 чылдан бээр ажыглап турар, оларның амыдырал-чуртталгазын экижидеринге ол биче эвес салдары чедирген. Борис Николаевич Тыва Республиканың экономиказын быжыктырарының болгаш социал адырын хөгжүдериниң база Тывага дуза чедирериниң соңгаарладып болбас хемчеглериниң дугайында чарлыктарга атты салган. Бо чугула документилер Тываның экономиказын болгаш социал адырын хөгжүдеринге улуг ролду ойнаан.

Бо бүгү сагыш чо-ваашкын дээш тыва чон Россияның бирги Президентизи Борис Николаевич Ельцинге сеткилин ханызындан өөрүп четтиргенин үргүлчү илередип чоруур, улуг политиктиг, күрүнө ажылдакчызының ачы-дузазын кезээ мөңгөде утпас.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ, Шаңгыр КУУЛАР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың апрель 25-те хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың май 17-де хцлээп деп көргөн*

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында отчедун орулгалары 536343,6 муң рубль түннүг, чарыгдалдары 532631,7 муң рубль түннүг, а орулгалары чарыгдалдардан дараазында көргүзүглер талазы-биле 3711,9 муң рубль өзүлдегил кылдыр доктаадыр:

1) Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин четпес түнүнүн иштики акшаландырышының дөстери бо Хоойлуга 1 капсырылгага дүүштүр;

2) Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин орулгалары бо Хоойлуга 2 капсырылгага дүүштүр;

3) Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин чарыгдалдарынын тургузуу бо Хоойлуга 3 капсырылгага дүүштүр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ

*Кызыл хоорай
№53 УХ-И 2007 чылдың май 28.*

«Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 1 капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин четпес түнүнүн иштики акшаландырышының дөстери

Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкенин кодун	Акша-хөреңгилерин дөзүнүн ады	Акша-хөреңгилерин хемчээли (муң рубль)
000 08 00 00 00 00 0000 000	Бюджеттерин акша-хөреңгилеринин артынчылары	3711,9
000 08 00 00 00 00 0000 510	Бюджеттерин акша-хөреңгилеринин артынчыларының өскени	-6628,8
395 08 01 01 00 09 0000 510	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын бюджеттеринин саң-хөө курлавырларынын акша-хөреңгилеринин артынчыларынын өскени	-
395 08 01 02 00 09 0000 510	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын бюджеттеринин саң-хөө курлавырларынын акша-хөреңгилеринин үнелиг саазынарда артынчыларынын өскени	-6628,8
395 08 02 01 00 09 0000 510	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын бюджеттеринин акша-хөреңгилеринин өскени	2916,9
000 08 00 00 00 00 0000 610	Бюджеттерин акша-хөреңгилеринин артынчыларынын эвээжээни	-
395 08 01 01 00 09 0000 610	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын бюджеттеринин саң-хөө курлавырларынын акша-хөреңгилеринин артынчыларынын эвээжээни	-
395 08 01 02 00 09 0000 610	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын бюджеттеринин саң-хөө курлавырларынын үнелиг саазынарда артынчыларынын эвээжээни	-
395 08 02 01 00 09 0000 610	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын бюджеттеринин акша-хөреңгилеринин өске-даа артынчыларынын эвээжээни	2916,9

«Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 2 капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин орулгалары

Россия Федерациязының бюджет бөлүктээшкенин кодун	Орулгаларын ады	Түнү (муң рубль)
000 1 02 00000 00 0000 000	Социал хереглелдерге үндүрүглер болгаш дадывырлар	236274,8
182 1 02 01000 00 0000 110	Чаңгыс аай социал үндүрүг	92171,0
182 1 02 01040 09 0000 110	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын кири санаттынар чаңгыс аай социал үндүрүг	92171,0
395 1 02 02000 00 0000 000	Камгаладылга дадывырлары	144103,8
395 1 02 02060 09 0000 160	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң ыяап-ла медицина камгаладылганын Россия Федерациязынын субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга органнынын төлеп турары камгаладылга дадывырлары	141320,3
395 1 02 02070 09 0000 160	Ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң ыяап-ла медицина камгаладылганын камгаладылга дадывырлар талазы-биле чедир алдынмаан төлевирлер болгаш хөөлер	2783,5
182 1 05 00000 00 0000 000	Нитилештирген орулгага үндүрүглер	3854,4
182 1 05 01000 01 0000 110	Үндүрүг онаалдазынын бөдүүнчүткен системанын ажыглааны-биле холбаштыр тыртар чаңгыс аай үндүрүг	1303,7
182 1 05 01010 01 0000 110	Үндүрүг онааштырар объект кылдыр орулгаларын шилип алган үндүрүг төлекчилеринден тыртар чаңгыс аай үндүрүг	581,0

182 1 05 01020 01 0000 110	Үндүрүг онааштырар объект кылдыр чарыгдалдарынын хемчээлинге эвээжеткен орулгаларын шилип алган үндүрүг төлекчилеринден тыртар чаңгыс аай үндүрүг	278,2
182 1 05 01030 01 0000 110	Күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларынын бюджеттеринче кири санаар чаңгыс аай кудуку хемчээлдиг үндүрүг	444,5
182 1 05 02000 01 0000 110	Ажыл-чорудулганын чамдык хевирлеринге онааттырган орулгага чаңгыс аай үндүрүг	2542,8
182 1 05 03000 01 0000 110	Чаңгыс аай көдээ ажыл-агый үндүрүг	7,9
182 1 05 03011 01 0000 110	Организацияларнын төлээри чаңгыс аай көдээ ажыл-агый үндүрүг	3,0
182 1 05 3012 01 0000 110	Тараачын (арат) ажыл-агыйларнын болгаш хуу сайгарлыкчыларнын төлеп турары чаңгыс аай көдээ ажыл-агый үндүрүг	4,9
182 1 09 00000 00 0000 000	Күш чок болдунган үндүрүглер, чыылдалар болгаш өске-даа албан төлевирлер талазы-биле өрелер	774,9
182 1 09 08000 00 0000 140	Чаңгыс аай социал үндүрүг (2002 чылдың январь 1-ге чедир күштүг турган) болгаш камгаладылга дадывырлар талазы-биле чедир алдынмаан төлевирлер, хөөлер болгаш торгаалдар	774,9
182 1 09 08050 09 0000 140	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын дадывырлар талазы-биле чедир алдынмаан төлевирлер, хөөлер болгаш торгаалдар	774,9
395 1 17 00000 00 0000 000	Үндүрүг эвес өске-даа орулгалар	334,3
395 1 17 06040 09 0000 180	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын үндүрүг эвес өске-даа шилчидилгелер	334,3
000 2 00 00000 00 000 000	Эгидилге чок шилчидилгелер	295105,2
000 2 02 01000 00 000 151	Россия Федерациязынын бюджет системанын өске бюджеттеринден дотациялар	184071,8
000 2 02 01010 09 0000 151	Бюджет хандырылганынын деңгелин деңгештиреринге ыяап-ла медицина камгаладылганынын фондуларына дотациялар	184071,8
000 2 02 02000 00 000 151	Россия Федерациязынын бюджет системанын өске бюджеттеринден субвенциялар	66868,9
000 2 02 02280 09 0000 151	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын бюджеттеринче кири санаар өске-даа субвенциялар	66868,9
000 2 02 04000 00 000 151	Россия Федерациязынын бюджет системанын өске бюджеттеринден субсидиялар	18490,2
000 2 02 04070 09 0000 151	Ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң (уруларнын) ыяап-ла медицина камгаладылганына субсидиялар	18490,2
000 2 02 06000 09 0000 151	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларына субсидиялар	3674,3
000 2 02 06000 09 0000 151	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын өске-даа эгидилге чок шилчидилгелер	3674,3
000 2 07 09000 09 0000 180	Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондуларынын өске-даа эгидилге чок шилчидилгелер	22000,0
000 1 00 00000 00 000 000	Бүгү орулгалар	536343,6

«Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин күүселдезинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 3 капсырылга

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва республика фондузунун 2005 чылда бюджетинин чарыгдалдарынын тургузуу

Чарыгдалдарын ады	Россия Федерациязынын бюджет бөлүктээшкенин кодун					Касса күүселдези (муң рубль)
	Мин*	Рз**	ПР***	ЦСР****	ВР*****	
Өске-даа нити күрүне айтырылгалары	395	01	15			20961,0
Доктааттырган хүлээлгелер талазы-биле удуртулга болгаш башкарылга	395	01	15	001 00 00		20961,0
Күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларын башкаар органнын аппараттары	395	01	15	001 00 00	089	20961,0
Кадык камгалалы болгаш спорт	395	09	00			449964,9
Кадык камгалалы	395	09	01			449964,9
Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр программасы	395	09	01	771 00 00		449964,9
Кадык камгалалы, спорт болгаш күш-культура, туризм талазы-биле хемчеглер, шупту	395	09	01	771 00 00	455	449964,9
Хамаатыларга социал деткимче ажылдары	395	09	01	505 00 00		61705,8
Эм-таң-биле хандырылга талазы-биле чамдык категорияларнын хамаатыларына социал деткимче ажылдарын боттандырганы	395	09	01	505 00 00	782	61705,8
Бүгү чарыгдалдар	395					532631,7

* — Ыяап-ла медицина камгаладылганын девискээр фондузунун бюджетинин чарыгдалдарынын ведомство бөлүктээшкенин кодун;
** — Россия Федерациязынын бюджеттеринин чарыгдалдарынын функционалдык бөлүктээшкенин кезектеринин болгаш адаккы кезектеринин ады;
*** — Россия Федерациязынын бюджеттеринин чарыгдалдарынын функционалдык бөлүктээшкенин тускай сорулгалыг чүүлдеринин ады;
**** — Россия Федерациязынын бюджеттеринин чарыгдалдарынын функционалдык бөлүктээшкенин чарыгдалдарынын хевирлеринин ады.

«Пор-Бажың» – федералдыг чергелиг төлевилел

Бистиң фотокорреспондентивис Василий Балчий-оол июнь 2-де Пор-Бажың шивээзинге археологтуг лагериниң ажыдышкынынга чедип, аңаа ажылдаар археологгар биле чугаалашкан. Оларның бирээзи — «Хааннар шынаазы» музей-заповедниктин директору О.К. Шыырап. Тываның университетиниң төөгү факультетиниң башкызы Омак Кызыл-оолович бистиң фотокорреспондентивистин Пор-Бажыңның кажан база кымнар тутканының дугайында айтырыгларынга долзуу-биле харыылап, бо чылын кандыг ажылдар аңаа чорутунарын чугаалап берген.

— Пор-Бажыңны казып шинчилээр ажылдарга кымнар киржиле база Тывадан кандыг эртемденнерни бо ажылда хаара тутканыл, Омак Кызыл-оолович?

Пор-Бажыңга Россияның улуг хоорайларындан — Москва, Санкт-Петербург, Красноярскиден — келген студентилер, эртемденнер ажылдаар. Оон аңгыда Тываның күрүне университетиниң студентилери база археологгары киржиле. Ниитизи-биле Москвадан 10 ажыг археолог, Санкт-Петербурган — 8, тыва археологгардан Турскаалдар камгалаар комитеттин ажылдакчызы Владимир Дамба Пор-Бажыңга бүдүн сезон ажылдаар, ооң соонда мен — археология талазы-биле профессионал ажылым кылып чоруур мен, Археология албанының даргазы Демир Константинович Түлүш, Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун ажылдакчызы, социал эртемнер кандидаты Венера Седип-ооловна Донгак, ТГШИ-ниң специализи Монгуш Борис Борбак-оолович — шупту барып ажылдаар бис.

Археология ажылдарын ийи эртемден удуртуп-башкаар. Олар кымнарыл дээр, В.С. Соловьев биле Т.К. Мкртычев. Виктор Степанович Соловьев Елецк университетиниң Бүгү-ниити төөгүзүнүн кафедра эргелекчизи, профессор, экспедицияның удуртукчузу, Ортаагы Азияга, Кыдатка шивээлер, хүрээлер казып турган, улуг арга-дуржулгалыг. Тигран Константинович Мкртычев Ортаагы Азияга, Индияга ажылдап каапкан болгаш улуг арга-дуржулгалыг, база-ла шивээлер, хүрээлер казып турган. Ол Москвада чурттап ажылдап чоруур, Чөөн чүк төөгүзүнүн музейиниң директорунун оралакчызы, төөгү эртемнериниң доктору. Кыжын, бо төлевилелди кылып эгелээриниң мурнунда, чүгле ол ийи эртемденни шилип алган.

— Пор-Бажыңга шинчилел ажылдарын кайы хире үе дургузунда кылырыл, ук ажылдарга Сергей Күжүгетовичиниң киржилгези кандыг болурул?

ТКУ-нун студентилери ажил цезинде.

АРХЕОЛОГТУГ АЖЫЛДАР ЭГЕЛЭЭН

Ажылдың ниити чорудулгазын Россия Федерациязының Оңза байдалдар яамызының сайыды, бистиң чангыс чер-чурттуувус Сергей Күжүгетович Шойгу удуртуп. С.Шойгу эрткен чылын декабрьда Тывага кээп чорааш, бистиң институтче чагаа чоруткан. Эгезинде чангыс сезон дургу-

зунда ажылдарны кылып чорудар план-сорулга турган. Ооң соонда дургуржуп чугаалашкаш, чаңгыс сезон үе хөлүн эрттир эвээш деп түннелге келгеш, шинчилел ажылдарын чорударын үш сезон чедир узаткан. Үш сезон дээрге үш чыл дургузунда археологтуг ажылдарны кылыры болур.

чергелиг улуг ажыл чоруттунуп турары ол. Сөөлүндө барып, даштыкыдан эртемденнер, студентилерни база чалап, хүлээп ап турар апар бис. Делегей чурттарында Тывага сонургал улуг болуп турар. Бисте даштыкыларны чогуур деңнелге хүлээп алыр арга-шинээвис ам дээрзинде чок, ону

шинчилеп көөрлер. Келир чылын, Мкртычевтен айтырарымга, шивээниң ханаларын тудуп, эде кылып эгелээр бис. Үшкү сезонда төндүрер, бир эвес четтикпес болзувусса, өске чылдарже чылдырар. Пор-Бажыңны туркомплекс кылып төлевилел бар. Ооң авторлары — «Пор-Бажың» деп фондунун тургузукчулары. Удуртукчузу — Марина Игнатова, археология ажылдарының авторлары — Соловьевтун, Мкртычевтин удурткан археологгары. Чогум бис, археологгар, шивээниң дегерезин каспас бис, барыын талазын амгы бар шинчизи хевээр арттырып каар бис. Археология ажылдарының методиказы, дүрүмү ындыг. Чүге дээрге, бис частырыг кылып болур бис. Бистиң салгалдары-выстың археологтуг технологиязы өскерлип, сайзыраңгай апар. Келир үениң археологгары бистиң кылган частырыгывысты билбейн барып болур. Амгы үеде эртем чеже-даа сайзыраза, чамдык айтырыгларга тодаргай харыы берип шыдавас-ла болгай бис.

— Бо хире тывызыксыг, артында-ла хөл ортузунда тутунган шаандакы шивээ артынчызын мурнуку чылдарда эртемденнер канчап шинчилевейн турган чоор?

Пор-Бажың шивээзин эртемден Вайнштейн 1957 чылда өөренип көрүп турган. Археологтуг разведканы эрттирип турган. 1964 чылда Монгуш Маңнай-оол,

Соловьев Виктор Степанович, Елецк университетиниң Бүгү-ниити төөгүзүнүн кафедразының эргелекчизи, профессор, экспедицияның удуртукчузу болгаш Шыырап Омак Кызыл-оолович, «Хааннар шынаазы» музей-заповедниктин директору, Тываның университетиниң төөгү факультетиниң башкызы баштайгы археологтуг тывышты тылканнар.

— Бо улуг масштабтыг ажылдың ужур-утказы, кедизи чул, ажык-дүжүнүнүн талазы-биле чүнү чугаалап болур силер Омак Кызыл-оолович?

Шинчилел ажылдарын кылып дооскаштын, шивээниң баштайгы хевирин тургускан соонда, Пор-Бажыңга туркомплекс тургузар. Ол дээрге Кунгуртугунун чурттакчыларының экономиказынга, социал байдалын экижидеринге кончуг улуг ужур-дузалыг болур. Бирээде, ажылдаар олуттар хөйү-биле тургустунар. Ийиде, Пор-Бажыңче орукту кылып эгелей бээр. Кунгуртуг-биле чүгле вертолет-биле эвес, машина-биле харылзажып турар апар бис. Үште, кадрлар айтырыглары шийтпирлеттинер. Төөгү факультетиниң студентилери Пор-Бажыңга археологтуг практиказын эрттирип, келир үеде кым болурунун бирги чадазын эртип турарын чугаалап болур мен. Бисте этнографтар, искусствоведтер, археологгар, античниктер, тюркологгар, монголоведтер деп мергежилдиг специалистер негеттинип турар. Оларны бо студентилерниң аразындан дилеп эгелээр бис. Москва, Санкт-Петербург, Красноярск хоорайларга 2-3 курстан улаштыр өөредип эгелээр бис, чок болза ол хоорайларга аспирантура, стажировказын эрттирерин чугаалажып болур бис.

Чогум шыны-биле алыр болза, Тыва өске чурттар, өске чоннар-биле шоолуг-ла харылзаа чогуу билер бис. Ол талазы-биле Россия

олар боттары билер. Чүгле төөгүлүг черлеривисти көөр дээш туристер кээп турарлар. Даштыкылар Тывага кээрге, бистиң экономикавыска, сайзыралы-

выска, даштыкы харылзаавыска кончуг эки салдарлыг болур. Туризм дээрге-ле, республиканың бюджетинге дөгүм акша-дыр ийин. Амыдыралывыс, чуртталгавыс чыл келген тудум экижил эгелээр.

— Ырак-узак хоорайлардан келген студентилер Пор-Бажыңга кандыг ажылдарны кылырыл?

Бо чылын студентилер шивээниң культура каъдын шинчилээш, чүү барын көрүп, археологтуг ажылдарны чорудар. Шаандакы үениң чурттакчыларындан арктан керамиканы, паш-савазын, чепсээн (ча-согун, бижек, селеме)

Светлана Монгушовна Биче-оол база ажылдап турганнар. Ол үеде Вайнштейн ТДЛТЭШИ-ниң (ТНИИЯЛИ-ниң) ажылдакчызы турган, Монгуш Маңнай-оол — археолог, ТЛДШИ-ниң улуг специализи, Светлана Биче-оол — ТЛДШИ-ниң эртем ажылдакчызы турган. Вайнштейнниң эртем ажылы-биле алгаш көөр болза, Маньчжур күрүне (тивалап болза Баянчор) уйгур үезинде тургустунган. Уйгурлар VIII векте Тываның девискээринге — Хемчик, Улуг-Хем талазынга — боттарының кагананын тургустан. Минусинскиниң кыргыстары-биле дайылдажып келген. Олардан

камгаланып, шивээлери туткан. Амгы үедө 17 шивээ бар. Тээли, Эдегей, Бора-Тайга, Бажың-Алаак, Шагаан-Арыгда шивээлер арткан. Элегес-Аксының дааның кырында даштардан туттунган бараан хараар чер бар. С.И. Вайнштейннің бодалы-биле, ол шивээлери сагирлер тудуп тур-

аайы-биле буддистер болуп турар. Уйгур үезиниң шивээзи маньчжурларның чайгы дыштаныр чери деп бодал база бар. Хүрээни тудуп турда, суг чок турган, Тере-Хөл чок турган деп даап бодашкын база бар. Мен бодаарымга, база ындыг. Хөл тургустуна бээрге, Тываның,

долгандыр турган черни шыва апкан. «Тер үнген» — деп олар чугаалаан дээр. Тер дээрге моолдап «суг» дээн.

Чогум Пор-Бажың дугайында дыка хөй тоолчургу чугаалар бар ийин. Оларның бирээзи — Элчиген-Кулак деп хаан дугайында. Ол хаан хөлчөк каржы турган дээр.

Тигран Константинович Мкртычев, Чөөн чык төөгүзүнүң музейиниң директорунуң оралакчызы, доктор (солгай талазындан үш дугаарында) эртемденнер-биле сцмележип турар.

ган. Сагирлер дээрге Ортаакы Азияның, амгы Персияның чурттакчылары болуп турар. Олар кулдарын ажилдадып, шивээлери туттурган. Пор-Бажыңны, сөөлүндө бижип турары-биле

дүвүндө малгаш, даш чок, өске хөлдеринде ышкаш, хөй үнүштер, чечектер үнүп турган. Хөлдүн назыны база эвээш болуп турары ону бадыткап турар. Тере-Хөл улузунуң тоолчургу

Элчиген ышкаш улуг кулактарлыг. Оон кулактарын көргөн улусту ол узуткап, өлүрүп турган. Бир катап бажын кыргыткан аныак оолду салып чоргузарда: «Мээң бо кулактарым дугайында улуска чугаалавас сен, оон башка өлүрүп шаажылаар мен» — деп чагаан дээр. Элчиген-Кулак оожургай бээрге, ол оол хаанның элчиген ышкаш кулактарының дугайында чугааны тараткан дээр.

— Пор-Бажың деп ат канчап тывылганыл?

Мурнуу тыва чонувус — Эрзин, Кунгуртуг чурттакчылары — моол дылды билер болганда, бо девискээрниң чер аттары база колдуунда моол аттарлыг болуп турар. Тер-Хөл — дээрге «бо хөлдүр», азы «мурнувуста хөлдүр» дээн уткалыг. Эрзинде Төре-Хөл — «эзеңги, эзер ышкаш» деп очулдуртунар. Пор-Бажың деп ат шаандакы түрк дылдан келген. Пор — дээрге «дой» азы «малгаш» дээн утканы илередир. Уйгурларның шажын-чүдүлгезин чүү деп-даа бижип турар. Эгезинде олар буддизмче кирген дээр, оон

Болчк студентилер одаг кыдыында дыштанып орлар.

алырга, кыдаттар туткан. Чүге дээрге, шивээниң каасталгазында кыдат угулзалар бар, кыдат технология ажыглаттынган. Технология дээрге-ле, тудугну канчаар тударының аргаларыдыр. Тууйбуларны археологтар маңаа кылып турган деп санап турар. Хөй кезиниң өрттөплээн турган. С.И. Вайнштейннің бижип турганы-биле алырга, шивээниң ортузунга мастерская турган, оон тууйбузун өрттедиң, кадырып каан болуп турар. Ынчал кээрге, Пор-Бажыңның тургузуу өске шивээлерден аңгы. Мкртычев бо шивээни арыг буддизмнің хүрээзи деп санап турар. Тывага XI-XII векте киданнар келген. Олар амгы Маньчжурияның девискээринден келген, шажын-чүдүлгезиниң

чугаазы-биле алырга, шивээни тудуп турган үедө кыдаттарга кудук кастырган. Кудукту казыптарга, оон хөй суг үнгеш,

Чүк сөөртүр машиналар Кунгуртуг болгаш Пор-Бажыңның аразында берге орукка кадалып дцшкен.

соонда манифест шажыңа чүдүп турган. Манифест шажын — Мурнуу Азияның улустарының чүдүлгези, маңаа нептеревейн барган. Чер ажил-агыйлыг улустарның шажын-чүдүлгези болуп турар.

— Силер «Хааннар шынаазы» музей-заповеднигиң директору болуп ажилдап чоруур болганыңарда, «Аржаан» базырынының талазы-биле номчукчуларга сонуурганчыг чүну чугаалап болур силер?

«Хааннар шынаазының» музей-заповеднигиң специалистери «Аржаан базырынының» дугайында кинону тырттыргаш, Кемерово болуп эртер фестивалга көргүзөр бис. «Рассажи о себе миру», «Под знаком кедровой шишки» деп төлевилелдер бар. Аңаа бүгү Россиядан киржикчилер тырттырган киноларын бараалгадып көргүзөр. Темалары аңгы-аңгы: төөгү-документалдыг

кылганывыстың ужуру болза, делегейниң чоннары «Хааннар шынаазының» девискээри бо-дур, мында кандыг базырыктар барыл, чүну тыпканыл, тып ап болурул дээн ышкаш чүүлдерни көрүп билип алзын дээш база амгы үедө музейде шыгжаттынып турар экспонаттарны сонуургап көрзүн дээш тырттырган бис. Бүгү делегейге боттарывысты таныштырып турарывыс ол бо-дур.

Ол кинону Германияже база апаар бис. 2007 чылдың июль 6-да «Под знаком золотого грифона» деп аттыг делегей чергелиг делгелге аңаа эртер. Аңаа сес күрүне — Германия, Венгрия, Румыния, Украина, Казахстан, Моол, Россия, Иран — киржир. Ол чурттарның шуптузунуң президентилерин ынаар чалаан, ынчангаш ол кончуг улуг төлевилел болуп турар. Бо адаттынган чурттар Евразияның скиф культуразының

фильм, музейниң чаңгыс экспонатының дугайында сюжет дээш кандыг-даа темалар бар. Колдуунда төөгү, бойдус дугайында темалар колдап турар. Бо фестивалды Кемеровонуң «Красная горка» деп музейниң ажилдакчылары чарлаан. «Аржаан» базырынының дугайында кинону тырттырарда киришкен улустар — Анна Ююновна Тырык-оол, музейниң директорунуң оралакчызы, эртем ажилын харыылап турар, Саяна Май-ооловна Өндүр, телевидениениң режиссеру, дамчыдылга эрттирикчизи, журналист, КТРК «Тыва»-ның операторлары Откан-оол Монгуш биле Сундуй Буян болгаш база мен. Бистиң киновустуң ады «Тайна царских курганов» («Хааннар базырыктарының чажыды»). Бо кинону

девискээринде турар чурттар болур. Сөөлгү тайылбырының аайы-биле, Тываның девискээринге скиф культуразы тывылган деп турар. «Аржаан-1», «Аржаан-2» базырыктар ону бадыткап турар. «Аржаан-1» — скиф культуразының эң-не бурунгу базыры бо-лур. Делгелге «Мартин Групп Эдер Бао» деп аттыг Берлинде музейге эртер. Июль 4-те байырлыг ажыдышкыны эгелей бээр. Аңаа Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол өг-бүлөзи-биле, культура сайыды Вячеслав Октябрьович Донгак, Даштыкы харылзаалар агентилелиниң даргазы Елена Владимировна Кара-Сал, музейниң 3 специализи — Анна Ююновна Тырык-оол, Омак Кызыл-оолович Шырап база Саяна Өндүр чалаттырган. Германияга баргаш, кино база тырттырар сорулгалыг бис. Ол кино үш сюжеттен тургустунган болур: Бирээде, — ажыдышкыны, ийиде, — Германияда чурттап турар тываларның ажил-амыдыралының дугайында, үште, — Германияның дугайында сюжет тырттырар. Делегация-биле кады бистиң атурагалыг артисттеривис — «Эдегей» ансамбли, хөөмейжилер Монгуш Андрей биле Куулар Ай-Хаан база айттыныптар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Каа-Хемниң арга-арыг ажил-агыйында

«Каа-Хем арга-арыг ажил-агыйы» күрүне бүдүрүлгези республикада эң дээр арга-арыг ажил-агыйларының бирээзинге хамааржыр. Бо арга-арыг ажил-агыйының төөгүзүн ажып көөрге, дыка солун. Ол кажан ТАР Россияның составына каттыжып кирген соонда, республикага бир дугаар тургустунган арга-арыг ажил-агыйларының бирээзи. Ынчангаш ооң материал-техникти баазаны экономикти кризистин берге чылдарында безин багай эвес камгалап арттырган.

Арга-арыг ажил-агыйның директору Владимир ТЮМКИН.

мал хайгааралды чорудуп турарлар. Ол талазы-биле авиазвенонун бир отряды Сарыг-Септе турары таварылга эвес.

Бо чазын Каа-Хем кожуунун девискээринге 12 арга-арыг өрттери болган. Ону колдуунда боттарының күжү-биле өжүрүп алганнар. Арга-арыг ажил-агыйында штаттыг арга-арыг ажилдакчылары 15 кижи. Бо хире улуг девискээрге ол эвээш деп Владимир Александрович хомудап чугаалап орду. Олар арга-арыг өрттүн болдурбас талазы-биле чурттакчы чоннуң ортузунга профилактиктиг тайылбыр ажилын чорудуп школарга, албан черлеринге лекция, беседа номчуп, улуг ажилды чорудуп турарлар. Ынчалза-даа кожуунун девискээри колдуунда арга-арыг-биле шыптыган болгаш часкы үеде кижилерниң буруузу-биле өрт болганчок-ла болу бээрин чугаалап турдулар.

хөрөгини өрт өжүреринге, кыварчаар материалдар садып алырынга болгаш боттарының иштики херегелинге ажыглааннар. Ооң-биле чергелештир күскү үеде кат, тоорук болгаш эм оъттар чыылдазындан эвээш эвес орулганы кирип ап турарлар.

Бүдүрүлге ыяшты болбаазыраткаш, чурттакчы чонга садып-сайгарар талазы-биле тодаргай ажилдарны чорудуп турар. Мында бажың кылыр чудуктардан эгелээш, хемчээлиниң аайы-биле манзылар, соңга болгаш эжик рамалары дээш, кылып турар чүүлдери-ле хөй. Оларның өрттөн сонуургап көөрүмге, Дерзиг-Аксында Бочкаревтуң хуу бүдүрүлгезиниң өрттөндөн бичии-ле улуг болду. Ындыгдаа болза улуг карышкак чок деп болур. Оларда ыяш дилдирер болгаш чазаныр цехтер ажилдап турар. Кылып үндүрүп турар продукциянының шынары эки. Мында эң-не кол чүве — оларның ажыглап турар станоктары, эске-даа дериг-херекселдери эрги-даа болза, үрелишкин, үзүктелишкин болдурбас, ол хире камныг, эптиг, ону ажыглап өөрөнгөндө болуп турар.

ни чүгле арга-арыг даамалдары хайгааразын дээр болза, ол черле болдунмас. Тус черниң чурттакчыларын бо ажилга хаара тудуп, оларның деткимчезин ап турар бис. Кызыл бистиң чогувуста турар болгаш чамдык «чакпыл» төтгөлчкилерниң буруузу-биле өрттер болгулай бээр-дир. Ооң ыңай бистиң девискээри-биле алдын болгаш эске-даа казымал байлактарны казып-тывар бүдүрүлгелер ажиттынып турар, долгандыр турар хүрээлелди, ногаан бойдусту камгалаар талазы-биле оларның-биле керээ, дугуржулга езугаар ажилдаар апаар бис.

Сарыг-Сеп лестничествозунуң даргазы Хүлер-оол СААЯ.

ӨӨРЕНИП АП БОЛУР ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

Каа-Хемниң арга-арыг ажил-агый коллективиниң камгалап, харыылап турар арга-эзимнериниң девискээриниң шөлү 3 млн. ажыг гектар, республикада чүгле Тожунуң адаанда турар. Мооң мурнунда арга-арыг ажил-агыйының директору турган Юрий Андреевич Кривцов бүдүрүлгени 30 ажыг чыл удуртуп келгеш, эптиг-найыралдыг, ажил-агыйжы, корум-чурумнуг коллективти тургузуп, бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазаны чаартып тургускан кижилерниң бирээзи. Ол арга-арыг кадрларың өөредир болгаш өстүрер талазы-биле улуг ажилды кылып чоруткан. Ооң өөредип каан кадрлары ам-даа арга-арыг ажил-агыйының өзек кадрлары болуп, ында ак сеткилдиг, тура-соруктуг ажилдап чоруурлар.

леткеп каан. Ооң холунга ажилдап чораан кадрлар-биле ажилдаарга чиик-даа, бүзүрелдиг-даа-дыр. Ынчангаш бүгү-ле көргүзүлгөр талазы-биле республикада багай эвес арга-арыг ажил-агыйларынга санадып турар бис — деп, Владимир Александрович чугаалады.

Шаандан тура турум, ажил-агыйжы удуртукчуларның холунга турган бүдүрүлгө болгаш ажилдаар албан чериниң арыг-силиг, ооң девискээринде турар эске-даа турдугларны кылып кааны шевергин, арга-арыг ажил-агый техниказын, дериг-херекселдерин чыып тургузуп каанын көөрге, безин дыка көрүштүг.

Арга-арыг даамалдары.

— Кончуг арга-дуржулгалыг, ажил-агыйжы кижиниң — Юрий Андреевич Кривцовтуң холундан бүдүрүлгени хүлээп алган болгаш улуг бергедээшкннерге таварышпадым. Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдары база эрте берген турган. Юрий Андреевич чүгле бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазаны быжыглап тургускан эвес, кончуг ажил-агыйжы, бүдүштүг кадрлары өөредип, бе-

Бо хүнде бүдүрүлгөдө 40 хире ажилчын ажилдап турар. Бир эвес оларның харыылап турар девискээрин көөр болзувусса, болза-даа кайгамчык улуг. Каа-Хем кожуунун бодунун девискээрин чугаалаваска безин, «Үш-Белдир» курорттан Кунгуртуг чедир ээн тайгаларның калбак эзими оларга хамааржып турар. Ынчангаш өрттүн айыылдыг часкы болгаш күскү үелеринде олар агаардан доктаа-

каны болуп турар. Бо арга-арыг ажил-агыйында ыяш сөөртүр ЗИЛ-131,6 автомобиль ГАЗ-66, илчирбелги 6 трактор, ТДТ-75 марканың 2 трактору, 4 «Белорусь» тракторлар эрги-даа болза, шупту ажилдап турар. Нити техниканың 90 хуузу эргижиреп элээн болгаш хуусаазын эрттир ажилдап каапкан. Эрги техника-биле ажилдаарга, кыварчаар материалдарны чарыгдары хөй болгаш экономикага дээр салдарлыг болур-дур деп, Владимир Александрович база чугаалап орду.

Арга-арыг ажил-агыйлары бюджетте-даа турар болза, боттарынга акшаны ажилдап алырыңче улуг кичээнгеи салып турарлар. 2007 чылдын бирги кварталында бюджеттен дашкаар 437,7 муң рубльди ажилдап алганнар, ооң иштинде арга-арыг продукциязын садарындан 430 муң рубльди, арга-арыг курлавырларындан 3,6 муң рубльди, ачыдуза чедирилгезинден 4,1 муң рубльди кирип алганнар. Бо акша-

Каа-Хемниң арга-арыг ажил-агыйы республикада эң улуг арга-арыг ажил-агыйларынга хамааржып турар бүдүрүлгө болур. Оларның хамаарылганында 5 лестничество кирип турар. Үр чылдарда арга-арыгны камгалаарыга болгаш өстүреринге төлөптиг үлүг-хуузу кирип чоруур арга-арыг ажилдакчылары эвээш эвес. Оларга үжөн ажыг чыл ажилдап чоруур Кунгуртуг лестничествозунуң даргазы Михаил Чыпсыны Бүрөн-Бай-Хаак лестничествозунуң 20 ажыг чыл ажилдап чоруур даргазы Валерий

Сөөлгү үеде кандыг-даа чөпшээрел чок ыяшты оорлап кезер чоруктарны болдурбас талазы-биле ажилды шыңгырадып эгеледивис. Ол талазы-биле Сарыг-Септин лестничествозу багай эвес ажилдап турар — деп, Владимир Александрович түнөп чугаалады.

Нити-биле арга-арыг ажил-агыйын В.А.Тюкин багай эвес удуртуп турар дээрзин көрдүм. Бүдүрүлгениң ажил-агыйын рынокка дүүштүр тургузар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар. Ажы-биле чугаалаарга, бот-хандырылганың оруунче кирип оор деп чугаалап болур. Олар боттарында садыгыг. Ында аш-чем продукциязын болгаш чазаныр цехтин продукциязын садып-саарып турар. Тайганың онзагай эм үнүштерин эскербей бардым, азы чазын болгаш, төнө берген турганы ол ирги бе деп бодап кагдым.

Арга-арыг ажил-агыйының нити ажилы-биле таныжып чоруп тургаш, олардан өөренип ап болур чүүлдер хөй-дүр деп түннелге келдим. Мында чүгле ажилдын

Пилораммада ажил кидин түлүк.

Бүдүрүлгениң садыында.

Сасинни, Сарыг-Сеп лестничествозунуң даргазы Хүлер-оол Сааяны, Сизим лестничествозунуң даргазы Петр Сасинни хамаарыштырып болур. Боттарының девискээринде турар арга-арыглары камгалап, хайгаараар талазы-биле ескелерге үлегер-чижээн көргүзүп чоруурлар.

организациязын бедик деңгелге тургускан эвес, ажилчыннарның социал амыдыралынче угланган хемчеглерни чедишкнниг боттандырып турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

— Бо хире улуг девискээрлер-

Медицина ажилдакчызының хүнүнге уткуштур

ЧОННУҢ ЭМЧИЗИ

Кижии амытан кажан, каяа-даа, чүнү-даа кылыр дизе, эртем-билини азы эт-севи чок-даа болза ажырбас, ылдыртынып чоруй баар. А кадыкшылы чок болза, хоржок, кайнаар-даа семеп шыдавас дээрзин билир бис. Кадык-шыырак, омак-сергек болуру тускай эмчи билиглиг улустуң буянын холдары, чымчак сеткил-чүрээ чокта база-ла болдунмас дизе хөөредиг болбас боор. Медицина ажилдакчызының хүнүнге уткуштур, бистиң Тыва чуртувуска ажилдап келгеш, чартык чүс чыл чонга бараан болуп турар өкпе аарыгларының эмчизи Константин Николаевич Цойнуң дугайында бижикседим. Бичимде, эге класстарга өөреникчи тургаш-ла бистиң Өвүр кожуунга ооң ат-сураа алдаржаан турганын ада-иём, улуг төрөлдөрдөмдөн дыңнаан болгаш, амгы үеде чонга бараан болбушаан хевээр эмчиге сонургап ужураштым.

Эге төөгүзү

Ооң ызыгууру Ыраккы Чөөн чүктүң Приморье крайдан үнгөн. 19-ку чүс чылда ада-өгбелери Хасанның Ан-Сан деп хуторга амыдырап-чурттап чораан шыырак тараачынар. Ынчан аңаа турумчуп көвүдзөн көрейлерни албадал-биле өскээр көжүрүп эгелзэн. Бичии Костя б харлыг турда, 1937 чылда, Цойларның төрөл-бөлүү Узбекстанның Ташкент облазынга поезиден дүшкен, а өске бөлүк өг-бүлелерни улаштыр Казахстанче чоруткан турган. Цойларның салым-чолу дайын чылдарының мурну база сообиле капсырлажып, бергелерге таварышса-даа, черле угундан

ле ажилдар чок турган – дээш, Константин Николаевич шаандагы документилен дилээр деп дап берип чыдырда, соксадып кааптым. – Уран чүүлге төөгү-дазылыыстан дамчып келген талантылыг чорааны-высты сөөлүндө-сөөлүндө, улгадып келгеш, медегер билип чоруур кижии болган-дыр мен. Төрзэн уявыс ыш-каш бажыңывыста допшулуур, домбра, гитара, мандолина, скрипка безин бар. Бистер тутканывысты-ла ойнаар турдувус. Ам мээң холумга оларның кайы-бирээзин тутсулар болза, билбес ышкаш мен...

– Ортумак класстарга тургаш, чечетка деп плясканы онза тевер турдум. Бир чылын школавыска чаа, аныяк башкы келгеш, эжим оол биле

боттанмайн барган.

Шимзэн-дааштыг, каткы-хөгүлү студент чылдарының эге курстарына өөредилге черлериниң аразына эртер футболга тергидеп, танцы-сам талазы-биле бирги одуругга чоруп турган. 3-кү курска бодунуң бөлүндө тергини өөренир, Ульяновск чурттуг чараш кыс Зоя Игнатьевага ынакшый берген. Олар 5-ки курска бадыланчып алган соонда, бир чыл болгаш огу Борис төртүнгөн.

Студент чылдар дооступ, доозукчуларны айткарар үе келген. Студентилер мурнунда-ла Россияның составында кирип турар улуг делгем шөлдерлиг, кайгамчык хүндүлээчел чоннуң Тыва деп чер барын дыңнаан турганнар. Хуваалда болуп турар үеде коридорга өске регионнар-биле кады Тываның картазын база азып каан турган. Ону сонургап турган студентилерниң чанынга ортумак назылыг эр кижии чедип келген – Кызыл деп хоорайдан келген кадык камгалал адырының төлээзи Михаил Герасимович Шабаев. Ниити чуртталга бажыңына кезек чугаалашканының соонда, комиссияга 15 аныяк эмчи Тываже баар күзелин илереткеш, макатканнар.

Баштайгы орук

Июль төнчүледир аныяктар, дугуржулга езугаар, Ачинские

ажылдарны демниг доосканнар. Ийиги айдан тура ноябрьга чедир кышка белеткел, божуур бажыңы болгаш кезер эмчиниң ажылынга чугула херек чүүлдерни кылганнар. Хей-аъттыг аныяк улус хары чон, өске чер-даа дивейн, эмнелге четкизин улаштыр сайзырады бергенер. Кандыг-даа ажилдың эгези берге болбас аргазы чок. Чылыг чуртка өскен кижиге Тывага эң бир дугаар кышкы соок дыка берге болган. Кышкы хепти удур садар журга таварышканнар.

Ол үеде божууру берге хире кижилерни Чадаана азы Кызылче чорудуп турган. Бир херээжен кижии баш бурунгаар хыналдага келбейн, эди аартып эгелээрге кээп эмчиге келген. Акушерка хынап, шинчириге, уругнуң чыдыны шын эвес, доора боорга, Константин Николаевич дүрген-не Чадаана кайы сен дээш, алгаш чорупкан. Ол аразының ынчангы багай оруунга соктадып чорда, эдидиниң аартыры кедерзэн. Чашты манадыр харыктыг эвес, Хөндөргей чоогунга машина иштиге божуткан. Солун чүүл – кадыг орукка чаштың чыдыны этти-не берген болгаш, чик-чаагай төртүтүнгөн. Ол иешкилерниң дугайында ам бир дыңнаан, көргөн болзумза деп сеткилин эмчи илеретти.

Өвүржүлерниң экиригек-дузаарга, уран талантызы К.Н.Цойнуң сеткил-чүрзэн оожум арттырбаан. Кожууннарның обласка эртер боттывыңгыр уран чүүл көрүлдезинге кады киришкеш, вальс, чечетка, плясказын чула тепкеш, Хертек Амырбитовна Анчымаа дарганың холундан хүндүлел бижик, өртектиг шаңалдарны алган. Аныяк-чалыы назынының эң-не изиг күженишикини Өвүрде артып калган ышкаш, ооң соонда танцы-самын, спорт, музыказын каяа-даа ажитпаан, хергелеттинмез-даа дээрзин эмчи чугаалаар болду. Таныыр улуска даады-ла Өвүр – мээң чуртум дээр.

Ийи чыл ажыл чорда өөнүң ишти терапевт ажилдан аңгыда, рентгенолог ажилды тускай камгалал чокка күүседип турганындан херелдерге азыпкаш, аарый берген. Үшкү чылында олар төпче чедип келгеш, баштай Балгазының Сталин аттыг санаторийинге, улаштыр республиканың өкпе аарыгларына удур диспансеринге 40 ажыг чыл ажилдап турары бо. Зоя Васильевна 1997 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Оон аңгыда...

К.Н.Цой биле диспансериниң эртен оруун чуруп бижир болза, бүдүн ном болур. Ынчангаш төөгүнүң эгезинче эглип кээлинер. Ада-иези оолдарына үлегер-чижек болуп чораан, кончуг ажилгыр-кекээ улус деп демдеглээн бис. Авазы 82, ачазы 83 харлыында чок болгулаан. Олар узбек черде мөңгези-биле удуп чыдарлар. Улуг акызы бүгү назынында школа директорлап чораан, «Улус өөредилгезиниң тергини». Дуңмазы культура-чырыдышкын адырынга бодун бараалгаткан. Оларның кайызы-даа Ташкентиде, хүндүлүг дыштанылгада. Тывага каш-даа келген.

Эмчиниң чаңгыс огу Борис Константинович Цой безин 50 харлыг. Амгы үеде каайлы албанының начальниги. Ачазы огу кезер эмчи болзун деп күзеп чораан, авазы техниктиг эртемниг болурунче кызыткан. Түңнелинде огу ухар чүүл институтун дооскаш, Кызылдың аэропортуна инженер-механиктеп ажилдай берген.

Геолог болур күзелиниң салдары чадавас, Константин Николаевич хостуг үезинде аңнаар, балыктаар, дачазына ногаа, чимис естүрүп, чырык хүнге, амыдыралга өөрүп чоруур кырган-ача апарган.

1958 чылда олар-биле кады келген 13 кижиниң дөртү ийи чыл болгаш дедир чорупкан. Цойлардан өске арктанары 3-5 чыл болганда арлы бергилзэн.

– А мен кайнаар-даа өскерлир хөңнүм чок, Тывага ынак мен – деп, эмчи чугаазын доосту.

НИНА СЕРЕНОТ
чугаалашкан.

Эмчиниң архивинден чурук.

Чагаалар аразындан

Эртенги шалың дег арыг

Тыва эр кижиниң национал чоргааралы, хей-ады болгаш эрес-омаа – сыгыт-хөөмейинде, ооң тааланчыг арыг, чараш тыва аялганында. Ынчангаш сыгыт-хөөмей, тыва аялганы эртенги шалың дег арыг дээнинде ханы утка бар деп угаап билири чугула.

Оларны янзы-бүрү концерттерден аңгыда, мөгелер хүрешкен, чарыш аъттары салган черлерден, чыыштарбайырлалдардан дыңнап болур. Айттангаш, ырак-узак черлерге аян-чорук кылып чорупканда, хөөмей-сыгыт, каргырааны дыңнап каап чөлзип ораарга, черде ырак-даа чок, магалыг-ла. Шаанда Мартаажык Куулар дээр эрес эр Улуг Чыргакы биле Аныяк Чыргакылар аразында Белдир сынының кырындан сыгыртырга, оран-чок хем кыдыында аалдарның кыстары шупту чаңгыс черге чыгып алгаш, таалап дыңнап-дыңнап, мынча дижитп кожамыктап ырлажып турган дигир чүве:

Сыын үнүг Мартаажыктың
Сыгыт-хөөмей аялганы
Сагыжымдан ыравастап,
Саймаарадып

туруп берди...

Сыгыт-хөөмей ол хире ынакшыл доюлдулар, чүрек оттурар чүве-дир.

Чыргакының Хорумнуг-Кежиг суур чурттуг, тергин дээр сыгытчы-хөөмейжи Ака-оол Дембирелович Кара-Сал аът баштыг игилин туткаш, сыгыт-хөөмейин сала бээрге канчаар ону, үнүнүң өткүдүн, хоюн кижии сеткили таалап ханмас.

Бистиң Чыраа-Бажы суурнуң көдээ клувун база-ла бистиң чаңгыс чер-чуртуурус, сыгытчы-хөөмейжи Хорагай Ооржактың ады-биле 1998 чылда адаан. Чыргакы унунга тургустунган баштайгы МЧАЭ-ниң база колхозтун үндөзилекчилериниң бирээзи, хөй кыстарның адазы Хорагай Кылын-ооловичиниң чырык адынга тураскааткан кожуун деңнелдиг сыгыт-хөөмей мөөрейин чоокта чаа Чыраа-Бажыга ооң ажы-төлү, төрөлдери болгаш клубтун коллективни солун кылдыр организастап эрттирди.

Бө мөөрейге ниитизи-биле 18 шыырак сыгытчы-хөөмейжи киришкен. Киржикчилерниң шуптузунга өртектиг белектерни сыгытчының уруг-дарыы тывысты. Ону сыгытчыларга, оларның мөөрейге канчаар киришкенден хамаан-чокка, улуг деткимче, хей-аът көдүрлүүшкүнү-дүр дээр апаар.

Мөөрей үезинде суурнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы – суурнуң баштыны Н.О.Кара-Сал, суму чагырга-зының даргазы Н.Д.Монгуш 10 сандайны көдээ клубка дуза кылдыр берген. Клубка өртектиг белектерни өске-даа улус сөннзэн.

Кара-Сал ООЛАК.

Чыраа-Бажы суму.

ажыл-ишчи, амыдыралчы болгаш, чаа чуртка тааржып, ижиге бергенер. Костяның бичии чылдары Орта-Чирчин районнуң «Большевик» колхозунуң рис болгаш хөвө шөлдеринге эрткен. Тос харлыында ада-иезиниң идегелдик дузалакчызы апарып, сезоннуг, бачым үелерде ава-ачазы акшата-төгери ажилдап алыры-биле шөлге дүн-хүн чокка туруптарга, бажың-балгадын хайгааравышаан, бичии дуңмазын ажаап-карактап артып каар турган. Бодундан улуг акызы мал-маган, өдек-коданың харылы-лавышаан, улуг класстар аразына даанган үлүүн күүседир, өөренир, хөй-ниити ажилдарына киржир дээш чоруу-ла хөй болур.

Элээди үези

К.Н.Цой школачы чылдарын эң-не онзагай үе кылдыр санап чоруур. Бичиизинден-не күш-ажылды үнелеп билири, ооң арктан бүгү чуртталгазынга улуг ролду ойнаан. Бо хүннерге чедир-ле шимченгир, кезээ, эрес-омак чоруунуң кадагалаттынып артканы шын, чараш кижии-зидилгениң түңнели дээрзи чугаажок. Өг-бүлези ниитизи-биле хөгжүм, уран чүүл, спортка хандыкшылы болганындан, оолдары школаның сылдыстары турган хире.

– Отрад, дружина ажилдары, өөреникчи комитет даргазы, комсомол секретары дээш киришпес-

меңээ «Амурские волны» деп аялганың үделгезиниң адаа-биле вальс, чечетканы немей өөредип каарга, бүдүн областың агитбригадаларының мөөрейлеринге киржир турдувус. Эх, ол бүгүнү эргилдир сактып кээримге, дүүн чаа болуп турган-даа ышкаш. Ынча хөй чылдар эрткен тудум, улам-на тода көстүр-дүр. Ол үеде тырттырган чурктар чүгле чаңгыс хоолга болур. Школамның музейинде арткан – деп, сактыышкыннары-биле үлешти.

Студент чылдары

Костя бичиизинде, 10-13 харлыында колхоз даргазы болукаар, а улуг класстарга келгеш, геолог мергежилди сонургай берген. 1951 чылда школына дооскаш, даг болгаш казымал байлактар талазы-биле институтче дужаап турган. Ташкент ышкаш улуг хоорайга дээди өөредилге черинче кирери белен эвес дээрзи билдиргир. Бал четпейн барган. Ынчан Россияның хоорайларында кирип алыры чүгээр деп дыңнап кааш, дараазында чылын бир эжи-биле кады карта көрүп сүмөлешкенер. Эң-не белен арга – турар черинден дорт поездилеп чедер бээр чоок хоорай. Куйбышеви шилип алганнар. Аңаа чедер бергеш, медицина институтун кирери оолдарга чиигелделиг деп дыңнааш, ынаар дужаап алганнар. Ынчалдыр-ла ооң геолог болур дээр күзели

чедир поездилеп келгеш, Кызыл-биле телефоннажып харылзажырга, ийи санитар автобустар уткуп чорупкан болган. Эртенде кадык камгалал эргелелиниң даргазы А.А.Любимов-биле Саян сыннарынга бир хонуп чорааш, арыг агаарга, каас бойдууска мага ханган Тываже халдып кирип келгенер. Константин Николаевичиниң огулун карактап кады келген кат-иези-биле катый 4 кижиден тургустунган өг-бүлези кыдыг-кызыгаар Өвүрже халканнар.

Чурту – Өвүр

Аныяк специалистерге болдунар-ла таарымчалыг байдалдарны тургузуп, сагыш салып турганы К.Н.Цойну хей-аът кирип, чалгын-налдырып турган. Ынчангы күүском даргазы Николай Сүрүнөвич Бойду-га амга чедир өөрүп четтиргенин илередип чоруурун ол демдегледди. 49 чыл бурунгаар 1958 чылдың август айда Хандагайтының кожуун эмнелгезин улуг кода-хоорайдан келген улус көөрге, кээргенчи аажок болганы чугаажок. 3 палаталыг, 1 педиатр эмчилиги, эмнелге бажыңының 3-4 өрээлинде ажилдакчылар база чурттап турары дыка таарымча чок болган. Боду кезер эмчи болбушаан, удуртукчу хүлээлгени күүседип, кадайы Зоя Васильевна терапевт болуп ажилдай бергенер. Бир ай дургузунда эде организастаар, септээр, көжүрер

Көдээниң хөгжүлдесинге

«Россельхозбанк» бодунун туруп келгени 7 чылдарның дургузунда агроулетпур комплекзиниң хөгжүлдесинге чээли деткимчезин берип турар эң улуг банк апарган.

Россия Федерациязының Президентизиниң Айттышкыны-биле 2000 чылда тургустунган Россияның көдээ ажил-агый банкызы бо чылдың июнь 13-те бодунун 7 чыл болганын демдеглээн.

Амгы үеде «Россельхозбанк» — капиталдарының өзүлдесиниң, активтериниң хемчээлиниң, берген чээлилериниң база идегелдиниң талазы-биле Россияда эң улуг он банкыларының аразынче кирген. Ол ам агроулетпур комплекзинге чээли бээр талазы-биле бирги черни ээлээн.

«Россельхозбанк» бо туруп келген үезинде 300 муң ажыг чээлилерни 350 млрд. ажыг рубльге берген, а ынчаарга чурттуң АҮК адырынга бүгү банкыларның чээлилериниң 50 хуузун ол хандырып турар апарган.

Россияда девискээрлер аайы-биле бодунун четкизиниң талазы-биле ийги черни ээлеп турар. Ол ам Россияның 77 девискээрлеринде АҮК ажилдакчыларынга бодунун ачы-дузазын көргүзүп турар. Банк

74 регионда салбырларлыг, 900 ажыг немелде офистерлиг. Ам бөгүндө 560 муң ажыг кижини хандырып турар. 2006 чылдан бээр Банкының ажылының кол утка-шынары болза, мурнады көөр «АҮК-түн хөгжүлдеси» национал төлевилелдин боттанышкынынга киржилге апарган. Бо үеде чедир «Россельхозбанк» национал төлевилел талазы-биле 98 млрд. рубль хемчээлге чээли «портфелин» долдурган.

«АҮК-түн хөгжүлдеси» национал төлевилелди боттандырырынга киржил турар бүгү чээли организацияларының көдээге мал өстүрер комплекстерни тударынга болгаш чаартып кылырынга чээли керээлериниң 80 хуузу «Россельхозбанкка» онаажыр. Чардынган керээлерниң түңү 49 млрд. рубль ашкан. Хууда дузалал ажил-агыйларын хөгжүдеринге чээлилерниң ниити саны 200 муң рубль ажыг, а берген чээлилерниң хемчээли 28 млрд. рубль. Амгы үеде 9 муң ажыг тараачын (фермер) ажил-агыйларны чээли-биле хандырган, фермерлерни деткириниң янзы-бурү программаларынга салышкыннар 12 млрд. рубль четкен.

«Россельхозбанк» ААН-ның парлалга албаны.

• Конкурстар

АНЫЯКТАР ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИ

Тыва Республиканың яамыларынга болгаш ведомстволарынга эде чаартылгалар болур мурнунда, ТР-ниң Эрте, өөредилге черлериниң болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамы республика чергелиг «Студентичи бот-башкарылганың лидери» болгаш «Аныяктарның хөй-ниити каттыжышкынының лидери» деп конкурстарны бо чылын бир дугаар организастан эрттирген. Оларны эрттирери-биле тускай дүрүмнерни ажилдап кылган, а бо конкурстарның тиелекчилеринге тус-тузунда 10 муң рубльдерни тыпсырын шиитпирлээн.

Конкурстарның кайызы-даа ийи чадага эрткен. Чижээ, бир дугаар конкурстун бирги чадазында — өөредилге черлеринге боттарының тиелекчилерин илереткен. Тиелекчилер ооң соонда республика конкурсузунга боттарының өөредилге черлерин төлээлеп киришкенер.

Конкурстарның түнелдерин тускай комиссиялар чоокта чаа үндүрген. «Студентичи бот-башкарылганың лидери» конкурстка Тываның көдээ ажил-агый техникумунун 3-кү курсузу Валентина Чурикова «Арагага удур пропаганда болгаш СПИД айттырылганының талазы-биле лектор бөлүүнүң ажылын организастан» деп төлевилелди чедишкенин камгалааш, тиелекчи болган. Бо мөө-

рейге ийги болгаш үшкү черлерни Кызылдың эмчи училищезиниң студентизи Айбек Узун-оол биле Кызылдың уран чүүл училищезиниң студентизи Шораан Иргит үлешкен. Бо тиелекчилерниң төлевилелдерин шуптузун аныяктар ортузунга кадык-чаагай амыдыралды пропагандалаар темага турса-кааткан болган. Жюри кежигүннери дараазында конкурстарга студент аныяктарның амыдыралындан өске-даа чугула айттырылганы кириштирерин дугурушкан. Чижээ, «Студентичи бот-башкарылганың лидери» деп бо чылгы бирги конкурста студентилерниң өөредилге албан чериниң удуртулгазынга киржилгезиниң, өөренип турар аныяктарның эргелериниң болгаш сонугалдарының камга-

лалының, студентилерниң хөй-ниити болгаш политиктиг идеп-кейин бедидериниң база өөредилгениң шынарынга хыналда айттырылганын чырыдып турар ажилдар чок болган.

«Аныяктарның хөй-ниити каттыжышкынының лидери» деп конкурстка бо чылын Азиана Донгак, Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россияның аныяк гвардиязы» аныяктар организациязының девискээр салбырының төлээзи, тиелекчи болган. Ол девискээрге дискуссия клувун тургузарының айттырыны дугайында төлевилелди камгалаан.

Ийги черге аныяктарның «Белдир» хөй-ниити организациязының төлээзи Айдың Салчак Кызыл хоорайга аныяктар төвүн тургузарының дугайында төлевилел-биле, а үшкү черге Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россияның аныяк гвардиязы» аныяктар организациязының девискээр салбырының Эрзин кожунда штавының удуртукчузу Аржаана Калдар-оол «Танчылап турар бөмбүрзек» деп төлевилел-биле төлептиг болган. Шаңналдыг черлерни алган киржикчилерге конкурстарның дипломнарын тывыскан.

Бистиң корр.

Оваарымчалыг болуңар!

ТЕРЕК МОЧУРГАЗЫНЫҢ ХӨВЕҢИ ӨРТКЕ АЙЫЛДЫГ

Терек мочургазы чечектелип эгелээн, ооң хөвеңи кудумчуларны, скверлерни, бажыңнар подвалдарыны шыва алы берген, оон аңгыда, сонгалар дамчыштыр бажыңнарже база кирип турар. Бо хөвең, дары ышкаш от дээрге дораан кыва бээр, өрт үндүрүп болур айыылдыг. Бичи оолдар хөк бодал, ону кыпсын ойнай бээр таварылгалар эвээш эвес. Чамдык улуг назылыг кижилерниң оваарымча чогуңдан өжүрбээн таакпызын, кыпсып алган одун кайы хамаанчок октаптар таварылгалардан өрт үнүп турар. Бир эвес хөвеңге от дээр болза, ол чер-чери-биле улаштыр хып чоруй баар, ол улуг өртке чедирип болур айыылдыг. Хуу бажыңнарлыг хамаатылар девискээринде мочурга хөвеңи бар болза, ону суг-биле өттүрерин сагындырып тур бис.

«01» шалтырчында дүн-хүнде терек мочургазының хөвеңи өрттенген дугайында он ажыг медээлер кирип турар, ону өжүрер дээш өртчүлөр дүрген четкеш, чогуур хемчеглерин ап келген.

Найысылалдың чурттакчыларын өрттүн айыыл чок чоруун сагырыныче кыйгырып тур бис.

И.ФИСЕНКО,
өрт хайгааралының талазы-биле Кызыл хоорайда күрүне инспектору.

• Та бұзүреңер, та бұзүреңер

Удаан уругну камгалааны

Амыдыралда чүү-даа турар. Маңаа бижири деп турарым бир таварылга шаанда херек кырында болган чүве-дир.

Бир чылын шала улгады берген ашак, кадай халынын изиг өйде өг хөлегезинге шайлап, таваар олурганнар. Уругларының хеймери болур алды хар-даа четпээн кызы ада-иезиниң чанынга сайзанактап ора, адазының шыва тонунуң кырынга удуй берген. Ада-ие ону эскерзе-даа, уругну оттурбааннар. Ол үеде уругнуң аксынче чылан союп кирип эгелээн. Акалбан дээр ыды ээрип, чыланның кудуруундан чандыр-соора ызырып, ээрип турган... Удаан уруг ол-ла черинге медерелин ышкыныпкан.

Ол үеде ашак, кадайның аалынга кожазы чортуп келген. Чүвениң ужур-чөвүн биле сал-ла, ол мунуп чораан аьдын аалдың бичи оглунга мундургаш, өг чоогунда шыкка ак көвүк үнгежеге чедир шалтырган. Оон аьтты чедип эккелгеш, көвүктүг дерни аякка сүвүргеш, сүтке холааш, уругга ижиртипкен. Уругнуң аксындан ак көвүк удур төктүп турза-даа, ашак ижиртип-ле турган. Кезек үе эрткенде, уругнуң аксындан ак көвүк-биле катай чылан чаларап үнген...

Ындыг таварылга база болу бээр-дир, ынчангаш уругларыңарны хайгаарал чок черле арттырбайн турунар, ада-иелер!

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

Чадаана хоорай.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, кол редакторунун орадакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, улетпур килдистер — 2-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9319. Чагыг 68.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле хамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнең бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айттыгын саннары болгаш өске-даа фактылары, дырдакчылары дээш авторлар боттары харьылаар.

Байыр чедиришкени

Өвүрнүң Торгалыг участок эмнелгезинде үр чылдарда ажилдап чоруур Оюмаа Ондаровна ШЫҢГЫР-ООЛГА эмчилерниң профессионал байырлалын таварыштыр эң-не чылыг күзээшкенин сеткиливи ханызындан йөрээдивис. Ам-даа, уругларыңарга өөрүшкү болуп, каң-кадык, үр-ле чурттаңар!

Хүндүлел-биле,

кудаларыңар Сереноттарның өг-бүлезинден,
уйнуктарыңардан.

Красноярскиниң күрүнең башкы университеди чалап тур

ККБУ-нун Кызылда төлээ чери төлевирлиг бот-өөредилге-биле өөренир күзелдиглерни дараазында мергежилдерге хүлээп ап эгелээр:

1. Тускай психология (кандыг-даа организацияга психологтап болур)

2. Логопедия

Бо ийи мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжин), эмчи училищезин доосканнары алыр.

3. Организацияга менеджмент албан черлеринге, бүдүрүлгелерге, организацияларга база улус өөредилгезинге удуртукчуларны белеткээр. Дээди эртемниг азы тускай ортумак эртемниг кижилерни алыр.

Херек документилен:

1. Билдиришкени (тускай хевирниң);
2. 4 фото-чурук (3x4 см);
3. дипломнуң боду (демдектерлиг капсырылгазы-биле кады);
4. нотариуска бадыткаттыг дипломнуң 2 хоолгазы база херек;
5. эмчи шынзылгазы (086-У майык);
6. күш-ажыл дептеринден ушта бижилге (кадрлар килдизи таңмалап бадыткаар);
7. өгленишкен дугайында херечилелдиң хоолгазы (фамилиязы өскерилгенде);
8. скоросшиватель-папка;
9. паспорт база ооң бөдүүн хоолгазы;

Документилерни 2007 чылдың июль 2-ден эгелеп, ажыл хүннеринде 10 шактан 17 шакка чедир, дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл, Калинин кудумчузу, 15, Машзавод бажыңы, төп подъезд, 3-кү каът. Телефону: 2-27-75.

ЧАРЛАЛ

Чаа-Хөл кожуунун «Кара-Тал» суурнуң 75 чылы 2007 чылдың июнь 16-да, 10 шакта Чаа-Хөл суурнуң төп стадионга болурун, Кара-Талга чурттап чораан чаңгыс чер-чурттугларывыска дыңнаттывыс.

Оргкомитет.

Чойганмаа Калиновна САТТЫҢ адынга Саглы ортумак школазының 1994 чылда тывысканы А сериялыг № 529268 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

СУГ-БАЖЫНГА БОЛГАН БАЙЫРЛАЛ

Бо чылдың июнь 1-де Суг-Бажы суурга Уруглар камгала-лының хүнүнге болгаш Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазының шаңналынга турсааткан национал тыва хүрешке болгаш аьт чарыжыңга маргылдаалар болуп эрткен.

Бо маргылдаага Суг-Бажы суу-музун шилип алганы таварылга эвес, мында «Суг-Бажы» коллективтиг ажил-агый болгаш «Аржаан» арат ажил-агый хөй чылгы малды өстүрүп турар.

Аныяк аьттарның 13 км чарыжыңга Кара-Хаактан Бора-Хөө Күжүгеттин аьды бирги, ийи черни Кур-Чер суурдан Владимир Ооржактын, үшкү черни Суг-Бажындан Саид Монгуштуң аьттары алган. Ол-ла хемчээлге челер аьттарның чарыжыңга Шамбалыгдан республика Наадымының хүрежтин 15 дакпыр чемпиону Аяс Монгуштуң аьды бирги черни алган. Ийги, үшкү черлерни Суг-Бажындан Алексей Монгуштуң, Кара-Хаактан Бөрзек Сарыгларның аьттары алганнар.

Улуг аьттарның чарыжыңга маргылдааның ээзи Бөрзек Сарыгларның аьды бир дугаарында келген. Ийги черни алдарлыг мөге Аяс Монгуштуң аьды, үшкү черни Каа-Хем кожуунун Бүрен-Хемден Эдик Ооржактын аьттары ээлээн-нер.

Он беш харга чедир 32 аныяк

мөгеңиң хүрежинге Бүрен-Хемден Чингис Даваалай шүүлген, Сүт-Хөлдөн Ай-Херел Ондар үжүрлешкен. Үшкү черни Бүрен-Хемден Саадка Кускун-оол алган. «Тиилел-гелгеже чүткүл дээш» тускай шаңналды Суг-Бажындан Начын Чамбалдоога тывыскан.

Улуг мөгелериниң маргылдаазынга 58 мөге хүрешкен. Республиканың шыырак мөгелериниң бирээзи Ушпас Куулар шүүлген, Өвүрдөн Ким Седен-оол үжүрлешкен, Кызыл кожуунун Сукпактан Федор Куулар үшкү черни алган.

Маргылдааның киржикчилери болгаш судья коллегиязы Суг-Бажы, Бүрен-Хем суму чагыргаларының даргалары Л.Б.Чамдылайга, О.С.Лакпага, «Суг-Бажы» коллективтиг ажил-агыйның чылгычызы В.М.Монгушка, кожуун чарыгазының даргазы А.А.Салчакка маргылдааны организастан эрттиреринге улуг дузаны чедиргенинге өөрүп четтиргенин илередип тур бис.

Петр НАМДАК,
маргылдааның кол судьязы.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.